

Šlosar, Dušan

Adjektivní kompozita s předním členem adverbiálním

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 63-65

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123023>

Access Date: 13. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

13. Adjektivní kompozita s předním členem adverbialním

Adverbialní přední člen vstupuje do adjektivních kompozit, stejně jako do složenin substantivních, bez konektu. V našem přehledu pomíneme výsledky transpozice ze spojení adjektivum + substantivum, protože tak vznikají formace, které se vzdor kodifikované grafice většinou pocítují jako dvouslovná spojení adverbia s adjektivem, nikoli jako kompozita (viz Dokulil 1974).

Podobně jako u kompozit substantivních obdobného skladu (viz kap. 8) se tu jako přední člen uplatňuje nejčastěji *spolu-*, který vyjadřuje společné sdílení konstituujících rysů. Staročeské doklady *spoludruhý*, *spoluměstský*, *spolupohnaný*, *spolurovný*, *spoluslavný*, *spoluvěčný* jsou sice ve srovnání s kompozity substantivními výrazně méně početné, ale jde přesto o typ produktivní, jak je patrné z toho, že se tento přední člen spojuje i s derivovanými adjektivy deverbálními: *spolusedúcí*, *spolustoúcí*. Velešlavín dokládá nově *spolubytný*, *spolunejvyšší*, Komenský *spolubližní*, *spolulosní // spolulosný*, *spolustarší*, *spoluútrpný* (doloženo derivátem *spoluútrpnost*), *spoluvznějící*..., Dobrovský pak *spolubydlicí*, *spolupocestný*, *spoluzajatý*.

Mezi Jungmannovými početnými novými doklady představují menší podíl dobové kreace terminologické povahy, jako *spolučlední*, *spoluhlasný*, *spolukrevný*, *spolulůžný*. Ty se nakonec neujaly. Většina jeho dokladů má zadní člen v podobě deverbálního adjektiva a to jsou útvary trvalejší: *spolubydlicí*, *spoluzvučící*, *spolurostlý*, *spolubytý*, *spoludržný*, *spoluúčastný*, *spolouotrpný*, *spoluzvučný*. Zčásti to jsou ve slovníku i citace starších autorů.

I novočeské nové adjektivní složeniny s předním členem *spolu-* zůstávají početně za kompozity substantivními: *spolucestující*, *spolujdoucí*, *spolujedoucí*, *spolutrptící*, *spoluválčící*, *spoluobviněný*, *spoluodpovědný*, *spoluoprávněný*, *spolužalovaný*..., jde tedy výhradně o formace se zadními členy deverbálními paradigmatického tvoření. I tato skutečnost byla patrně podporou sekundární kompozice řady novočeských sloves s předním členem *spolu-* (viz v kap. 8). Na rozdíl od předního členu *spolu-* v kompozitech substantivních se zde výrazněji neprojevuje tendence k přeměně předního členu *spolu-* v prefix.

Adverbia vyjadřující prostorové vztahy jako *dole // vdole*, *dolu*, *svrchu*, *nahoře*, *vzhůru*... jsou pochopitelně poměrně častým předním členem kompozit se zadním členem deverbálním: *dolepsaný*, *vdolepsaný*, *vdoledotčený*, *dolusepsaný*, *svrchudotčený*, *svrchujmenovaný*, *svrchupoložený*, *svrchupověděný*, *svrchupřipsaný*, *svrchupsaný*, *svrchuřečený*, *nahoředotčený*, *vzhóruvedený*...

Z povahy zadních členů je ovšem patrná výrazná omezenost na adjektiva odvozená od několika sloves potřebných pro administrativní úkony. Stejnou spojitelnost má několik adverbii vyjadřujících vztahy časové: *dělepsaný, dřevepsaný, prvépsaný // prvepsaný, napředjmenovaný, častojmenovaný, častořečený...* Později už tento podtyp adjektivních kompozit produktivní nebyl. Přední členy *okolo-* a *mimo-* se stávají součástí kompozit se zadními členy odvozenými od sloves polohových a pohybových: *okolosediect, okolosědlý, okolostojiect..., mimochodný.*

Střední doba sklad těchto typů už příliš nerozmnožuje. Jako produktivní se uplatňuje přední člen *mimo-* (*mimojdouct*), dále *znovu-* (*znovuzrozený*) a *všudy-* (*všudybylý, všudybytný* — ojedinele doložené už dříve) ve spojení se zadními členy deverbálními; všechny uvedené ilustrace jsou od Komenského. Jungmann cituje Rosovy formace *okolostojičný // okolostojný*, je však málo pravděpodobné, že byly uzuální. Dobrovský přináší jen *všudypřítomný*, ale kromě toho i formace s novými předními členy: *napolovařený, zbrusunový, zvláštěmilý...* Integrace těchto předních členů v běžná kompozita se však nakonec neuskutečnila.

Nový typ představují pouze pojmenování barevných odstínů jako *zčernačervený, zčernašerý, zčernažlutý, zsvětlamodrý...*

Jungmannův slovník dokládá novou spojitelnost předního členu *mimo-* se zadními členy desubstantivními: vedle *mimohraničný, mimořádný* a *mimovolný* cituje také intelektuální výtvořky z vědeckého časopisu Krok *mimopodmětný* a *mimostřední* a také Čelakovského poetismus *mimoletný*. Vyjadřuje tu vyloučení relace či vlastnosti vyjádřené členem zadním.

Přední člen *všudy-* je pouze v novém kompozitu *všudybytný, všudypřítomný*, přední člen *okolo-* se kupodivu neobjevuje v žádném novém útvaru. Nové jsou přední členy *vně-* (*vněkloubní, vněplodný, vněřadý...*) a *vnitř-* (*vnitřplodný*), vesměs umělé terminologické prvky.

Dále se tu objevuje přední člen *darmo-*, převážně ve spojení s adjektivními zadními členy dějovými: *darmochlubný, darmomluvný, darmotratný, darmožerouct*, ojedinele s jinými: *darmodrahý*. Vyjadřuje skutečnost, že vlastnost či relace vyjádřená zadním členem je hodnocena jako zbytečná.

Jungmann také citováním stvrzuje Dobrovského kompozita z oblasti barev: *zčernačervený, zčernamodrý, zčernašedý, zčernazelený, zčernažlutý*; z Puchmajera cituje *zčernasnědý* a bez uvedení pramenů uvádí další kompozita *zsvětlahnědý, zsvětlamodrý, zsvětlazelený, zsvětlažlutý*.

V současné češtině má přední člen *mimo-* nejširší spojitelnost se zadními členy adjektivními a představuje tak nejpočetněji zastoupený typ složenin s předním členem adverbialním a zadním adjektivním. Zadními členy jsou adjektiva relační, a přední člen *mimo-* tedy vyjadřuje vyloučení této relace. Vedle adjektiv vyjadřujících relace k abstraktům (*mimočasový, mimopracovní,*

mimovládní...) jde i o adjektiva vyjadřující relaci k místům (*mimoevropský*) nebo k osobám (*mimomanželský*). Pro posouzení produktivity je důležité, že zadním členem bývají i adjektiva adaptovaná (*mimoestetický, mimoliterární...*). Spojení s adjektivem dějovým je však už neproduktivní.

Jeho částečným antonymem je přední člen *vnitro-*, nástupce dřívějšího sporadického *vnitř-*, který se objevuje v současné češtině nově. Jeho funkci je lokalizovat v rámci zadního členu ve smyslu adverbia *uvnitř*, např. *vnitrobuněčný* = „jsoucí uvnitř buňky“. Proto se připojuje převážně k adjektivům odvozeným od konkrét (*vnitroatomový, vnitrokontinentální...*). U řidších odvozenin od abstrakt má význam přenesený (*vnitrostranický*). Jeho spojitelnost, a tudíž i produktivita je ve srovnání s předním členem *mimo-* menší.

Nový přední člen *znovu-* se spojuje s některými deverbálními adjektivy a vyjadřuje tak vlastnost plynoucí z opětovaného průběhu děje: *znovunabytý, znovunalezený, znovuožilý, znovupostavený...*

Přední členy *okolo-*, *všudy-*, *darmo-*, které se objevují jako komponenty složenin substantivních (viz kap. 8), se už s adjektivními zadními členy nově nespojují.

Adjektivní složeniny s předním členem adverbiálním (nikoli však transponovaným z adjektiva) jsou po celou historickou dobu reprezentovány několika málo dynamickými typy; jejich počet se postupně poněkud rozšiřuje. Významnou jejich systémovou paralelou jsou substantivní formace obdobného skladu.